

Людмила Сорочук

кандидат філологічних наук, науковий співробітник
Центр українознавства філософського факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-0478-356X

Email: lvs1166@ukr.net

ПРОБЛЕМА БУЛІНГУ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

Анотація. Досліджується проблема виникнення булінгу в освітньо-виховному просторі серед дітей шкільного віку, адже впродовж останніх років в Україні часто почали говорити про булінг (цькування) як про негативне явище. Зроблено короткий аналіз сучасних наукових розвідок, присвячених проблемам булінгу в освітньому середовищі, що засвідчує необхідність детального й систематичного вивчення зазначеного питання. Булінг розглядається як конфліктне й широко розповсюджене явище в дитячих колективах, яке може викликати негативний вплив на формування особистості, важку соціально-психологічну адаптацію, закомплексованість та невизначеність життєвого вибору молодшої людини.

Зазначено, що численні факти проявів дитячого насильства стали причиною привернення уваги до цього явища й здійснення на державному рівні конкретних кроків щодо протидії та запобігання даній проблемі. Наголошено на тому, що наявність булінгу в освітньому середовищі, має негативний вплив не лише на жертву цькування, а також на винуватців (кривдників, спостерігачів), на батьків та педагогів.

Акцентовується увага на злагодженій роботі працівників освітніх закладів, шкільних психологів, соціальних педагогів, юристів, батьків, щодо подолання булінгу, що, відповідно, може привести до зменшення проявів цього негативного явища й значно покращує вирішення конфліктних ситуацій. Пошук мирних шляхів розв'язання суперечливих питань, виховання дружніх взаємин між дітьми та засвоєння моральних цінностей спонукає до здорового психологічного клімату в дитячому колективі, виховання поваги та взаємодопомоги між ровесниками. Наводиться цілий ряд методичних рекомендацій щодо організації навчально-виховного процесу, проведення культурних заходів, дозвілля, позакласної роботи, активного відпочинку, що допомагає запобіганню такого негативного явища в нашій реальній дійсності.

Ключові слова: булінг, агресивна поведінка, моральна та фізична шкода, замкнутість, врегулювання конфліктної ситуація, самооцінка, протидії булінгу

Liudmyla Sorochuk

Ph.D. in Philology, Research Associate
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE PROBLEM OF BULLING IN THE MODERN EDUCATIONAL ENVIRONMENT AND THE WAYS OF ITS OVERCOMING

Abstract. The problem of the emergence of bullying in the educational area among school-age children is investigated, since in recent years in Ukraine the bullying (baiting) has often been referred to as a negative phenomenon. A brief analysis of modern scientific investigations on the problems of bullying in the educational environment is done, which shows the necessity of a detailed and systematic study on this problem. Bullying is seen as a conflict and widespread phenomenon in children's groups, which can cause a negative impact on formation of personality, difficulties in socio-psychological adaptation, complexity and uncertainty of a young person in choice of next career.

It has been noted that numerous facts of child abuse have caused attention to this phenomenon and implementation of specific steps at the state level to counteract and prevent this problem. It is emphasized that the presence of bullying in the educational environment has a negative impact not only on the victim of persecution, but also on the perpetrators (abusers, observers) as well as on parents and teachers. Emphasis is placed on the necessity of coordinated work of educational institutions, school psychologists, social educators, lawyers, parents to overcome bullying, which, respectively can reduce the manifestation of this negative phenomenon and greatly

improve the resolution of conflict situations. Finding peaceful ways to resolve conflict situations, upbringing of friendly relationships between children and assimilate moral values leads to a healthy psychological climate in the children's groups, educate the respect and mutual assistance among coevals. There are a number of methodological recommendations for organizing the educational process, conducting cultural events, leisure, extracurricular work, outdoor activities, which help to prevent such a negative phenomenon of our reality.

It is concluded that the joint work of relevant state institutions, educators, lawyers, psychologists, parents, media representatives, using different methods of influence on the individuals, may provide conditions for resolution of conflicts and overcoming bullying among children and school youth.

Keywords: *bullying, aggressive behavior, moral and physical harm, seclusion, conflict management, self-esteem, counteraction to bullying.*

На сьогодні в суспільстві суттєво загострилась проблема щодо розповсюдження серед учнівської молоді такого негативного явища як булінг. Педагоги, дитячі психологи, батьки й соціологи, працюючи з дітьми, часто стикаються з реальними негараздами й труднощами, обумовленими конфліктністю серед школярів. Прояви грубості, неповаги, агресивності до однолітків (іноді і до вчителів), цькування є доволі розповсюдженим негативним явищем, що спонукає до виникнення конфліктних ситуацій в дитячих колективах. Численні факти проявів дитячого насильства стали причиною привертання серйозної уваги до цього явища і здійснення на державному рівні конкретних заходів щодо протидії та запобігання цій проблемі. Булінг розглядається як конфліктне, доволі розповсюджене явище в дитячих колективах, яке може викликати негативний вплив на формування особистості, важку соціально-психологічну адаптацію, закомплексованість та невизначеність життєвого вибору молодій людині.

Актуальність дослідження та його зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями обумовлюється тим, що булінг, насамперед, психологічна та соціально-педагогічна проблема. Вперше досліджувати проблему булінгу розпочали наприкінці ХХ сторіччя у Скандинавії. Зазначимо, що в правовому полі України до 2019 року не було поняття «булінгу» або «цькування». Ситуація змінилась з набуттям чинності 9 січня 2019 року Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (далі – Закон щодо протидії булінгу).

Таким чином, булінг (цькування) в Україні вважається правопорушенням, за вчинення якого передбачена адміністративна відповідальність. Термін *булінг* походить від англійського слова *bully*, що означає хуліган, людина з агресивною поведінкою (людина, яка негативно використовує свою силу і владу до іншої людини). Доволі часто агресивна людина у своїх негативних діях до інших, може використовувати залякування й цькування. Агресивна поведінка дітей і підлітків одне до одного має ознаки принизливого ставлення, залякування й часто супроводжується фізичним насиллям, а це дуже негативно впливає на психологічний стан й розвиток особистості.

Мета дослідження полягає у пошуку шляхів подолання конфліктної ситуації в дитячому колективі й акцентується увага на злагодженій роботі

працівників освітніх закладів, шкільних психологів, соціальних педагогів, юристів, батьків, щодо подолання булінгу. Відповідно використання різних методів роботи як дорослими, так і самими дітьми, можуть привести до зменшення проявів цього негативного явища й значно покращать вирішення створених конфліктних ситуацій.

Виклад основного матеріалу. Проблему булінгу, теоретичні й практичні питання досліджувало багато дослідників як в Україні, так і в світовій науковій практиці. П. Рандолл, Н. Данкансон, П. Махоні, І. Кон [7]. характеризували булінг як прояв агресивної поведінки однієї людини до іншої. Щоб запобігти й зупинити це негативне явище, вчені запропонували шляхи його подолання, а саме – активне залучення учнів до просвітницько-профілактичних заходів. Український дослідник В. Даниленко, у науковій розвідці «Освіта в умовах незалежності України» наголошує на позитивних змінах в гуманітаристичі та формуванні системи освіти. «Національна система освіти у 90-ті рр. в умовах значних змін у духовному просторі суспільства, в контексті загальноцивілізаційних трансформацій, зумовлених розгортанням нових освітніх технологій та розширення можливостей і потреб в індивідуальному, особистісному розвитку людини [2, 194 - 216]. Л. Лушпай, М. Бородаєва, Д. Булда, наголошували, що булінг є агресивним переслідуванням однією особою іншої особи. Н. Лалак, В. Пеняк у своїх наукових розвідках сконцентрували увагу на булінгу, як на одній з актуальних педагогічних проблем сьогодення [4].

Булінг має різні прояви існування й може розкриватися у формі психологічного, фізичного, економічного, сексуального насильства. Форма насильства, що включає будь-яку форму небажаної фізичної поведінки, «інформаційного насильства», а також вчинятися із застосуванням засобів електронних комунікацій називають кібербулінг. Психологічне насильство характеризується як форма насильства, що включає словесні образи, погрози, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи. Якщо такі дії, тобто психологічний тиск, спричинили або могли спричинити у потерпілого побоювання за свою безпеку, емоційну невпевненість, нездатність захистити себе чи завдали шкоди психічному здоров'ю особи – розглядається як форма психологічного булінгу. Фізична форма булінгу

включає різні силові удари, нанесення побоїв, мордування, заподіяння інших тілесних ушкоджень. Фізична форма булінгу несе серйозну загрозу здоров'ю потерпілому. В таких випадках до з'ясування обставин і причин конфліктної ситуації, долучаються правоохоронні служби. Наступною формою булінгу є економічне насильство, що включає умисне позбавлення їжі, одягу, коштів, засобів зв'язку, документів, іншого майна або можливості користуватися ними, перешкоджання в отриманні освітніх послуг, примушування до праці тощо. Сексуальне насильство – форма насильства, що включає будь-яку форму небажаної вербальної, невербальної чи фізичної поведінки сексуального характеру, мета або наслідок якої – порушення гідності особи, зокрема шляхом створення загрозливого, ворожого, принизливого або образливого середовища, зокрема принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська, образливі жарти, погрози, поширення образливих чуток. «Підґрунтям булінгу є статус, влада, конкуренція, лідерство. Це соціальна поведінка, що проявляється у відносно стійких групах і здатна залучати інших. Булінг охоплює нерівність сили та влади, що приводить жертву в стан, у якому вона не здатна ефективно захищатися від негативних дій. Це і є відмінною рисою булінгу від простого конфлікту. В конфлікті учасники рівні, а в булінзі жертва завжди виявляється слабшою, їй важче себе захистити, проти неї може виступати група», – говорить Ірина Сидорук [6].

Проаналізувавши думку сучасних дослідників та соціологічну статистику акцентуємо увагу на тому, що заподіяння вказаних насильницьких дій тягне за собою серйозні наслідки, серед яких психологічна, моральна, фізична, матеріальна шкода, в тому числі приниження, страх, тривога й підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, тобто – булера. Це спонукає до тяжких психологічних травм та соціальної ізоляції жертви цькування. Аналізуючи проблему булінгу, виникає питання – чому сьогодні так часто з'являється зневага дітей до своїх однолітків, до вчителів і батьків? Адже це породжує суперечки і відчуженість між ними й підсилює конфліктну ситуацію. Відомо, що велику роль у формуванні особистості дитини належить родинному вихованню й батькам. Вони несуть відповідальність як соціально, так і юридично за дії своїх дітей і є прикладом для наслідування. Л. Орел, досліджуючи громадський побут в українській родині наголошує: «Сьогодні життя наше інше. По-іншому виховуємо дітей. Проте ніхто не заперечує, що найбільше виховує дитину сім'я. Хто про це пам'ятає і дбає, той має змогу виростити і виховати люблячих і порядних дітей» [5,102].

Варто відзначити, що характерною рисою булінгу є те, що він передбачає свідому поведінку, спрямовану на спричинення шкоди та страждання іншій людині. Наявність булінгу в освітньому середовищі має негативний вплив не лише на жертву

цькування, а також на кривдників і спостерігачів, батьків та працівників закладів освіти. Закон щодо протидії булінгу заклав основні маркери, за якими можна розпізнавати булінг (цькування).

Отже, серед типових ознак булінгу виділяються наступні. По-перше, це насильницька поведінка, яка має систематичний характер. Тобто два і більше разів щодо однієї і тієї ж людини чиняться негативні дії, які полягають у будь-якому з вище перелічених видів насильства. По-друге, булінг має свою певну структуру, яка характеризується дисбалансом сил сторін, завжди є кривдник (булер) та жертва (потерпілий), а також можуть бути спостерігачі (свідки та безпосередні очевидці випадку булінгу). Насильницька влада та дисбаланс між кривдником та жертвою полягає в різниці у фізичному розвитку, рівні соціально-психологічної адаптованості, соціальному статусі, стані здоров'я, ментальному розвитку, вихованості та культурі особистості. Цькуванню піддаються менш захищені особи, які не можуть за себе постояти та захистити свою гідність і честь. Такий дисбаланс у стосунках шкільної молоді веде до конфлікту. Для конфлікту характерним є:

- випадковість, нерегулярність, нестабільність;
- баланс (рівність) сил між його учасниками, що характеризується здатністю кожної зі сторін однаково впливати на процес конфлікту;
- спрямованість зусиль сторін на вирішення конфлікту, без умислу заподіяння шкоди, приниження, залякування тощо.

Проживаючи своє життя дитина знаходиться в колективі, тобто соціалізована, дотримуючись культурних цінностей і, в певній мірі перебуваючи в дитячій субкультурі, яка, відповідно, моделює її поведінку й спілкування з однолітками. Це – різні ігри, читання книг, зацікавленість музичним мистецтвом, спортом, відповідна мода (особливо зачіски, нетиповий макіяж, нанесення тату), дитячі дозвілля та ін. З цього приводу М. Гримич наголошувала, що діти порівняно легко пристосовуються до нової культури і швидко вступають у неї, причому настільки, що починають усвідомлювати її своєю [1, 175]. Доволі часто трапляються випадки, коли хтось з дітей не розділяє «обраної» в учнівському колективі субкультури й стає об'єктом булінгу.

Сучасним дітям та підліткам конче потрібно навчитися вирішувати суперечливі питання, а також творчо і мирно долати розбіжності в поглядах, виявляючи повагу до співрозмовника. Зрозумілим є той факт, що в цьому потрібна підтримка й допомога батьків та педагогів. На сьогодні розробляється багато різних заходів, культурних проєктів, методичної літератури як на рівні місцевих навчальних закладів, так і на рівні районних та обласних культурно-виховних центрів. Прикладом може бути програма «Не смійся з мене: просвітницько-профілактична програма тренінгових занять » : Навч.- метод. посібник / Авт. Лора Паркер Роерден, за заг. ред. Лях Т. Л. – К.: YMCA, 2013. – 100 с. Зазначена програма створена у межах проєкту

«Повага дією». Ці навчально-методичні посібники можуть бути використані у навчально-виховному процесі та є унікальною допомогою для педагогів, соціальних працівників, дитячих психологів, вихователів. Варто згадати, що Програму тренінгових занять «Не смійся з мене» успішно впроваджують у багатьох країнах світу й має позитивний результат.

Протягом останніх років обласними та районними відділами освіти часто організуються та проводяться Всеукраїнські тижні протидії булінгу, практикуми для встановлення довірливих відносин у класі, практичні кейси з ситуаціями для обговорення з дітьми, батьками, соціальними та юридичними фахівцями. Ефективними у вирішенні конфліктних ситуацій є розповіді дітям різних історій із особистого досвіду учителя чи батьків, калейдоскоп запитань і відповідей, цікавими можна назвати і практичні вправи. Наприклад: «Питання-відповідь», «Продовж історію», «Обговорюємо вихід з конфліктної ситуації», «Підтримуємо дружбу», тощо. Аналізуючи зазначену проблему булінгу в освітньо-виховному середовищі й шляхи її подолання, стає очевидним, що до цієї справи причетні як практики, так і науковці й методисти, готуючи різного роду додаткову літературу та методичні посібники. О. Сухомлинська пише: «Науковий рівень навчальної та методичної літератури зростає і в подальші роки. Особливо це стало помітним після розгортання дискусій з приводу, якою має бути навчальна література нового покоління» [9, 345]. Сучасні діти добре знають свої права і можуть розпізнавати їх порушення, володіють інформацією до кого звернутися у разі чинення насильства і вірять, що відповідальні дорослі придуть на допомогу, але знання дітей про свої права є досить фрагментарними і не мають системного характеру. При цьому ці знання є досить важливими, оскільки надають дитині можливість відчувати себе у безпеці, бути впевненим у собі і захищати себе, поважати права інших і розуміти, що можна, а що – ні. Часто трапляється так, що не знаючи своїх прав дитина не може зорієнтуватися – як діяти. А порушення прав може вилитися у насильницькі дії.

Як було зазначено, що виховання дитини починається у сім'ї. Відомо про те, що дитина – віддзеркалення моделі поведінки й виховання, які впроваджуються у сім'ї, як норми родинного виховання. Такий негативний факт у сімейному вихованні можна виявити, коли дитина часто є свідком насильства, агресивної поведінки батьків щодо виховання своїх дітей, систематичного приниження їхньої гідності, й відсутністю турботи батьків, або навпаки, до всюдозволеності, без відчуття допустимих меж в спілкуванні і так далі... цей перелік можна продовжувати довго. Головне педагогам варто вчасно відреагувати на той факт, що дитина слідує тим негативним нормам поведінки, які вона бачить у сім'ї і впровадити відповідні дії та заходи. Насильницька поведінка дитини, насамперед, викликає питання до батьків щодо

відповідальності за один з основних їх обов'язків – належне виховання дітей. Постає питання, що робити? Обов'язків із батьків та закладів освіти ніхто не знімає. Закон України «Про освіту» закріплює право на належні й безпечні умови навчання і виховання підростаючого покоління. Під час пере-бування дитини у освітньому закладі реалізацію цього права забезпечують вчителі, в домашніх умовах – відповідальність несуть батьки. Тому, здійснюючи реформи в освітній галузі на державному рівні, важливо виробити спільно з педагогами, психологами, фахівцями соціологічних служб та представниками батьківських комітетів критерії й напрямки розвитку інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей шкільної молоді, а також формування системи цінностей та переконань, які так необхідні для успішної самореалізації кожної дитини. Багато корисного можна почерпнути з історії народного виховання, етнопедагогіки та народних традицій, де дитині відводиться почесне місце. Хочу згадати і про авторське дослідження «Родинні та календарні традиції українців: світ дитинства» де говориться: «Культурне буття українців у всіх його виявах переконує, що родинне виховання є феноменальним чинником збереження етнокультури, примноження традицій народного виховання дітей та показує національно-культурну самобутність українців» [7, 32].

Висновки. Принципом сучасної освітньої діяльності є формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства. Тому всі освітні заклади повинні керуватися цим принципом й впроваджувати їх у життя, здійснюючи відповідну роботу як з педколективом, так і з учнями. «Безперечно, Україна має рухатись далі шляхом незалежності й рішучіше розгортати всеосяжну програму економічного, соціального, культурного та політичного розвитку» [10, 530]. М. Титаренко, досліджуючи життєвий світ особистості, пише: «Кожна особистість на певному етапі свого розвитку має більш-менш проявлену здатність свідомо змінюватися, тобто робити самостійні життєві вибори. Готовність до вибору передбачає незагальмоване, невикривлене психологічними захистами бажання. Бажання чого? Бажання зовнішніх і внутрішніх змін, руху вперед, саморозвитку» [8, 27-28].

Отже, конфлікт – це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною потреб, інтересів, зацікавлень, уподобань тощо, яке виникає в міжособистісних взаємодіях окремих осіб чи груп. Дуже ефективно у боротьбі з булінгом є запровадження заходів культурного спрямування спільно з педагогами, батьками та дітьми, а також проведення різних тематичних бесід, тестувань, опитувань, тематичних вечорів. Допомагає й обговорення з дітьми про норми і правила, які слід виробити аби попередити випадки цькування, адже в подібній ситуації може опинитись кожен. Підтримка батьків, друзів і найближчих людей, наполеглива психолого-педагогічна робота у загальноосвітніх закладах допомагають звести зазначену проблему

булінгу до мінімуму. Тому, що дуже важливо, спільна робота відповідних державних органів, педагогів, юристів, психологів, батьків, представників засобів масової інформації, використовуючи різні методи впливу (допомоги) на особистість дитини, ефективно забезпечує умови врегулювання конфліктних ситуацій й подолання проблеми булінгу в шкільному колективі.

1. Гримич М. Дитяча субкультура як моделююча система. *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. Ред. М. Гримич. К.: Дуліби, 2008. С. 175-190.*

2. Даниленко В. Освіта в умовах незалежності України. *Історія української культури у п'яти томах. Том 5. Українська культура XX – початку XXI століть. Книга 4. Проблеми функціонування, збереження і розвиток культури в Україні. Київ: Наукова думка. 2013. С. 194-216.*

3. Кон І. Что такое буллинг и как с ним бороться? «Семья и школа». 2006. № 11. С. 15-18.

4. Лалак Н., Пеняк В. Шкільний булінг як актуальна педагогічна проблема сьогодення. *Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука». Випуск 1(26). 2019 р. URL: <https://msu.edu.ua/educationandscience/wp-content/uploads/2019/05/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0-%D1%96-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0-126-132-136.pdf>. URL: (дата звернення: 25.11.2019).*

5. Орел Л. З народної педагогіки. Українська родина: Родинний і громадський побут/ Упорядник Лідія Орел. К.: Видав. Імені Олени Теліги, 2000. С. 99-102.

6. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Соціальна педагогіка. 1, 2015. URL: file:///C:/Users/admin/Desktop/Nvvnup_2015_1_36.pdf (дата звернення: 25.11.2019).*

7. Сорочук Л. Родинні та календарні традиції українців: світ дитини. *Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. Випуск 54. К., 2018. С. 29-34.*

8. Сухомлинська О. Деякі питання етимології педагогічного знання. *Шлях освіти. 1996. № 4. С. 27-28.*

9. Титаренко Т. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. К.: Либідь, 2003. 376 с.

10. Шпортлюк Р. Національно-державне будівництво в Україні: проблеми та перспективи. *Формування модерної нації: Україна. Росія. Польща. Переклад з англ. Георгія Касьянова, Миколи Климчука, Миколи Рябчука та ін. К.: ДУХ І ЛІТЕРА. 2013. 552 с.*

References

1. Grymich M. (2008). *Dytyacha subkultura yak modelyuyucha systema. Narodna kultura ukrayinciv: zhyttyevyj cykl lyudyny: istoryko-etnologichne doslidzhennya u 5 t.* [Children's subculture as a

modeling system. Folk Culture of Ukrainians: Human Life Cycle: Historical and Ethnological Research in 5 Volumes] /nauk. red. M. Grymich. Kyiv: Duliby. P. 175-190. (in Ukrainian).

2. Danylenko V. (2013). *Osvita v umovax nezalezhnosti Ukrayiny. Istoriya ukrayinskoyi kultury u pyaty tomax. Tom 5. Ukrayinska kultura XX – pochatku XXI stolit. Knyga 4. Problemy funkcionuvannya, zberezhennya i rozvytok kulturu v Ukrayini.* [Education in the Independence of Ukraine. Five-volume history of Ukrainian culture. Volume 1. Ukrainian culture of the XX - beginning of the XXI centuries. Book 4. Problems of functioning, preservation and development of culture in Ukraine]. Kyiv, Naukova dumka. P. 194-216. (in Ukrainian).

3. Kon I. (2006). *Chto takoe bulling i kak s nim borotsya?* [What is bulling and how to deal with it?] Moskow: «Semya i shkola». № 11. P. 15-18. (In Russian).

4. Lalak N, Penyak V. (2019). *Shkil'ny'j buling yak aktual'na pedagogichna problema sogo dennya.* [School bulling as an actual pedagogical problem of today]. *Osvita i nauka. 1(26).* URL: <https://msu.edu.ua/educationandscience/wp-content/uploads/2019/05/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0-%D1%96-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0-126-132-136.pdf>. (in Ukrainian). (Last accessed: 25.11.2019).

5. Orel L. (2000). *Z narodnoyi pedagogiky. Ukrayinska rodyna: Rodynniy i gromadskyy pobut* [From folk pedagogy. Ukrainian Family: Family and Community Life]. Uporyadnyk Lidiya Orel. Kyiv: Vydav. Imeni Oleny Teligy. P. 99 - 102. (in Ukrainian).

6. Sydoruk I. (2015). *Buling yak aktualna socialno-pedagogichna problema.* [Bulling as a topical socio-pedagogical problem]. *Socialna pedagogika. № 1.* URL: file:///C:/Users/admin/Desktop/Nvvnup_2015_1_36.pdf (in Ukrainian). (Last accessed: 25.11.2019).

7. Sorochuk L. (2018). *Rodynni ta kalendarni tradyciyi ukrayinciv: svit dytyny.* [Family and calendar traditions of Ukrainians: the world of the child]. *Zbirnyk naukovykh pracz: "Etnichna istoriya narodiv Yevropy". Vol. 54.* Kyiv: P. 29-34. (in Ukrainian).

8. Suxomlynska O. (1996). *Deyaki pytannya etymologiyi pedagogichnogo znannya.* [Some questions of etymology of pedagogical knowledge]. *Shlyax osvity. № 4.* P. 27-28. (in Ukrainian).

9. Tytarenko T. (2003). *Zhy'ttyevyj svit osobystosti u mezhas i za mezhamy budennosti.* [The personal life of the individual within and beyond everyday life]. Kyiv: Lybid, 376 p. (in Ukrainian).

10. Shporlyuk R. (2013). *Formuvannya modernoyi natsiyi: Ukrayina. Rosiya. Pol'shcha* [Formation of modern Nation: Ukraine. Russia. Poland]. *Pereklad z anhliys'koyi Heorhiya Kas'yanova, Mykoly Klymchuka, Mykoly Ryabchuka ta in.: DUSH I LITERA. 552 p.* (in Ukrainian).